

РОЛЬ КУЛЬТУРНИХ ОСЕРЕДКІВ У ТРАНСФОРМАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

У статті розкрита форма і засоби залучення широких мас сільського населення до участі в суспільно-політичному житті країни, а саме: створення та діяльність політико-просвітницьких, культурно-освітніх, сільськогосподарських та спортивних громадських об'єднань, як осередків пропаганди політики радянської влади у сільській місцевості в 20-30-ті роки ХХ ст.

Ключові слова: Україна, період 20-30-х рр. ХХ ст., культурні осередки, трансформація, селянська ментальність, громадські об'єднання, політика радянської влади.

В статье раскрыта форма и средства привлечения широких масс сельского населения к участию в общественно-политической жизни страны, а именно: создание и деятельность политико-просветительских, культурно-просветительских, сельскохозяйственных и спортивных общественных объединений, как ячеек пропаганды политики советской власти в сельской местности в 20-30-е годы ХХ в.

Ключевые слова: Украина, период 20-30-х гг. ХХ ст., культурные ячейки, трансформация, крестьянская ментальность, общественные объединения, политика советской власти.

In the article the author shows means and form of involving of wide ranges of rural population into the participation in the socio political life-of the country, that is the organization and activity of socio educational, cultural enlightening agricultural societies as the propaganda cells of the Soviet policy in rural area in the 20-ties – 30-ties of the 20-th century.

Key words: Ukraine, the period 20-30-ties of the 20-th century, cultural cells, transformation, country mentality, public associations, a policy of the Soviet authority.

Радянська система активно використовувала широкий спектр відомих методів впливу на свідомість як окремої особистості, так і широких мас у цілому. Одним із важливих засобів забезпечення своєї популярності радянське керівництво вважало поширення в масах культури, але культури не в традиційному, загальнолюдському вимірі, а культури «нового» типу, яка неодмінно підкреслювала б переваги радянського, квазікомуністичного шляху розвитку суспільства. Використання для цього будь-яких існуючих осередків громадсько-культурного життя та створення відповідно нових радянських формувань було стрижнем утвердження радянського способу мислення. Культурні осередки повинні були стати тими «острівцями» нового світобачення, які в майбутньому забезпечили б повну трансформацію свідомості населення. Радянська влада в Україні мала при цьому спеціально враховувати переважно селянський

склад населення, а отже особливості його традиційного світобачення, устремлінь і прагнень.

На початку 20-х років радянська, власне компартійна влада, перебувала у скрутному становищі, її пропагандистські кампанії, методи їх здійснення наштовхувалися на суттєвий опір населення, особливо серед селянства. Тому більшовики на окресленому етапі утвердження «радянськості» проводили достатньо обережну, в значній мірі, помірковану лінію. Це відповідним чином відобразилося і на діяльності культурних осередків села. В силу цілого ряду причин, влада мала миритися з уже існуючими селянськими організаціями культурного спрямування і лише поступово намагаючись модифікувати зміст їх роботи в корисному для себе напрямку.

Важливою культосвітньою організацією національно-патріотичного спрямування в Україні була «Просвіта», її осередки працювали практично в

кожному селі. Здобувши значну популярність, особливо серед сільського населення в період української революції та громадянської війни, ці товариства тепер розцінювалися більшовицьким керівництвом як потужний і небажаний конкурент у справі поширення свого впливу на селян. Тому, діючи хоч і поступово, але методично, радянська влада вже на середину 20-х років зуміла підпорядкувати систему «Просвіти» державним структурам. Новий статут організації свідчив про її очевидну радянізацію. Віднині вона мала спрямовувати свою діяльність, головним чином, на пропаганду політики більшовиків [1].

Проте наступ на діяльність «Просвіт» відбувався поступово. Партійне керівництво, визначивши головним завданням загальне оволодіння селом, обрало для нього шлях культурного просвітництва селянства, який мав ту характерну особливість, що передбачав диференціацію селянства, розпалення в його середовищі соціальних пристрастей та наступне зіткнення діаметрально протилежних соціальних груп села. Саме в цьому напрямку воно й наштовхнулося на «Просвіти», які: «...спершу виникли внаслідок дикої національної політики царизму, поступово перетворились, у свою чергу, в осередок куркульського націоналізму та шовінізму. Довга смуга панування української буржуазії фактично закріпила «Просвіти» за дрібнобуржуазними елементами та найзаможнішою частиною селянства». Тому перед радянськими осередками села: партосередками, сільрадами, КНС влада поставила «бойове завдання», – оволодіти «Просвітами»: «Перед КНС та Союзом Молоді ставте бойове завдання викоринення із «Просвіт» тупоголових шовіністів та куркулів перед органами просвітництва ставте бойову задачу контролю за літературою, яка є у «Просвіт», постачайте «Просвіти» комуністичною літературою, газетами, відповідними інструкціями та циркулярами» [2]. Тут же йшлося про доцільність використання цих товариств, як вже достатньо авторитетної форми культурної самодіяльності селянства. Разом з тим, однак, наголошувалося на необхідності рішуче розпускати їх осередків у тих випадках, коли реорганізація змісту діяльності «Просвіт» буде наштовхуватися на опір «ворожих елементів». Керівним органом товариства була визначена Всеукраїнська спілка «Просвіт». Організаційно керівні органи «Просвіти» функціонували лише на губернському та повітовому рівні. В селах же вони мали свої філії, які були представлені-сільськими книгозбірнями, хорами, драмгуртками [3].

В очах провінційних очільників органів радянської влади домінувало таке бачення «Просвіт»: «У повітах існують так звані «Просвіти» – вони всюди антирадянські та націоналістичні» [4]. Тому не дивно, що початок 20-х років пройшов під знаком прагнення до цілковитого підкорення цих селянських культурологічних товариств завданням утвердження

на селі комуністичної доктрини. Але навіть в такому стані «Просвіти» заважали більшовикам, а тому вже на початку 1923 року вони були у більшості своїй ліквідовані. Не лише базові організації, але й майже всі їх філії і осередки було розпущено, майно конфісковано та передано до радянських культурно-освітніх установ [5]. Отже, «Просвіти» як організації суто українські, які до того ж слугували задоволенню національно-патріотичних запитів селянства, навіть цілком радянізовані викликали недовіру у більшовиків. Беручи повсякденну участь у роботі товариства, селяни пробуджувались і стверджувались як українці. Натомість партійна доктрина базувалась на тому, що відновлення існуючої національної пам'яті, навіть просто про славні козацькі часи, було небажане, оскільки формування нового суспільства вимагало стерти із пам'яті українства, насамперед селянства, всі попередні національні здобутки.

Одним із найважливіших завдань, яке поставила перед собою радянська влада, намічаючи основні напрямки роботи на селі, була ліквідація неписьменності. З цією метою 2 листопада 1923 року було утворено Товариство «Геть неписьменність». Воно мало займатися ліквідацією неписьменності серед широких мас селянства за допомогою організації повсюдної мережі культурно-просвітницьких установ та проведення ними самих різноманітних просвітницьких заходів [6].

Справа ліквідації неписьменності була безумовно корисною і потрібною. Слід однак пам'ятати про те, що згідно з рішенням X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) у радянській державі вся культурно-освітня робота мала обов'язково поєднуватися із комуністичною пропагандою. З цією метою на початку 1921 року при Наркомосі УСРР було створено Головополітосвіту – Головний політико-освітній комітет, який мав займатися питаннями агітаційно-масової і культурно-освітньої роботи, підпорядковуючи її виконанню загальних завдань державного і господарського будівництва. Організаційними центрами політосвітньої роботи на селі були визначені, насамперед, селянські будинки та хати-читальні [7]. Нові радянські осередки поширення культури на селі (клуби, хати-читальні, «червоні кутки», бібліотеки, перші мережі радіомовлення, пересувні кінобудки тощо) працювали під жорстким контролем партійних і радянських органів, їх штатний персонал та громадський актив докладав значних зусиль для пропаганди комуністичної ідеології, нового колективного способу життя, але вся ця суворо регламентована чисельними постановами і циркулярами робота, в силу крайньої зацентралізованості, необхідності постійних звітів тощо, здійснювалась від кампанії до кампанії, а тому мала не органічний, а спорадичний характер, її заходи як правило, були непопулярними серед населення.

Навесні 1920 року ЦК КП(б)У ініціювало ударний місячник щодо створення на селі «народних будинків». Дещо пізніше постановою РНК УСРР від 7 грудня 1921 року вони були реорганізовані на «селянські будинки» [8]. Саме вони мали поглинути «Просвіти» та перейняти на себе функцію ідеологічних центрів культурно-освітньої роботи на селі. Спочатку сільбуду були підвітні Наркомзему УСРР, оскільки їхня робота зводилася до налагодження співпраці між робітниками та селянськими об'єднаннями, які представляли комітети незаможних селян (КНС). Після ліквідації «Просвіт» їх безпосереднім керівником стає Наркомос України [9].

Залучення широких верств українського селянства до активної співпраці з радянською владою, та втягнення їх до суспільно-політичного життя, була абсолютно необхідною передумовою підтримки влади рад широкими верствами населення. Здійснюючи програму утвердження радянських чи, принаймні, радянізованих суспільно-політичних поглядів на селі, ЦК КП(б) в середині 1922 року визнав за необхідне повсюдно влаштувати «школи політграмоти», «курси з'їздів», тобто курси з вивчення матеріалів партійних з'їздів та «політгуртки». Перша вказана організаційна форма роботи функціонувала відносно успішно, але вся вона була побудована на виїздах міських лекторів. Іншою формою партпросвітницької роботи на селі, крім виступів заїжджих міських лекторів, яка довела свою життєздатність, стали «курси з'їздів». Це було пов'язано, насамперед, з тим, що з'їзди правлячої партії багато уваги приділяли вирішенню гострих господарсько-економічних проблем, тобто так чи інакше торкалися питань, які мали велике значення для повсякденного життя селянства. Натомість політгуртки не знайшли підтримки на селі, фактично вони ніде себе не виправдали. Відсторонена від реальних життєвих проблем, їх позірна політпросвітницька робота не цікавила пересічного селянина. В той же час населення, особливо молодь, досить охоче згуртовувалася навколо різноманітних театральних гуртків. Нерідко селяни самі організовували толоку, збирали кошти для ремонту приміщень в яких могли відвідувати театральні вистави [10].

Форми і способи політичної агітації досить відрізнялися своєю строкатістю. У різних регіонах України вони мали суттєві відмінності. Так, для Харківської губернії єдиною формою масової роботи на селі мали стати гуртки політграмоти. Запропоновані тут раніше вечірні гуртки не проводилися із-за відсутності потрібного оснащення. Гуртки працювали за програмами різних партійно-ідеологічних працівників: за Богдановим, Воробйовим, Коваленком. Серед найбільш розповсюджених форм проведення гуртків політграмоти були колективна читка, бесіда та заняття у вигляді запитань-відповідей [11]. В Одеській губернії найбільш розповсюдженими

були так звані «школи-передвижки». Програми цих шкіл були розраховані на 30 лекцій. Однак існували і школи скороченого типу, які проводили 17 лекцій, що було пов'язане з потребою школи обслуговувати якомога більше населених пунктів. «Мандруючі» політосвіти мали штат постійних лекторів. Не потрібно однак думати, що жорсткість партійних інструкцій могла автоматично забезпечити високу ефективність роботи мережі політосвіти. Так, у матеріалах обслідування Комісії ЦК КП(б)У зазначалося, що Подільська губернія відрізнялася особливо поганою організованістю роботи гуртків політосвіти. Не існувало сталих форм, методик та програм, до того ж і запланована робота не виконувалася. У складі організаторів переважали малокваліфіковані, а то і зовсім малограмотні функціонери, які зводили всю політосвітою роботу до колективного читання [12].

У Полтавській губернії школи-передвижки діяли за таким сценарієм: з міста в сільську місцевість вирушали комуністи та пропагандисти, які залучившись підтримкою місцевого вчителства та агрономів проводили в одному з повітів політосвітню роботу протягом 2-х тижнів. Вони допомагали сільським активістам орієнтуватися в головних подіях та в інформації, що її можна було прочитати на сторінках газет. Крім цього, волосні та сільські культосвітні установи отримували від «експедицій» міських пропагандистів потрібну літературу [13]. Відсутність навіть мінімальної кількості радянських працівників у сільській місцевості, здатних провести лекцію, мітинг, бесіду, дискусію, і була основною причиною таких лекторських «наїздів». У цілому, організація гуртків політграмоти мала на меті привчити селян некритично сприймати інформацію, яка надходила з центру, та вбачати у всіх постановках партійних органів лише виключно позитивну програму будівництва небаченого раніше типу суспільства.

Ще однією формою роботи на селі, скеровану на формування у широких мас населення удаваної причетності до вирішення державних справ, була організація «курсів радянського будівництва», головною метою яких також було втягнення представників незаможного селянства в сферу комуністичного впливу та виховання. В спеціальній інструкції ЦК КП(б)У губкомам партії вказувалося, що «утворення відповідної атмосфери на курсах шляхом лекцій, концертів, роботою комгуртка, загальним ладом на курсах, участю в суботниках і т.д. все це повинно бути зроблено так, щоб курсанти несамохіть, непомітно пронизались духом комуністичної пропаганди і комуністичного оточення. Курси повинні дати кожному слухачеві закінчений науковий світогляд свідомого громадянина комуністичного ладу». На курсах пропонувалося викладати історію сучасного світу, соціалістичного ладу, основи світобудови, не забуваючи однак і про те, що селяни дивляться

на курси з утилітарного, практичного боку сподіваючись взяти на них щось таке, що допомогло б їм розвивати власне господарство, підвищити добробут сім'ї. Саме з цією метою, в програму курсів включались лекції та теми поточного оподаткування, агрономії, ветеринарії тощо [14]. В кінцевому разі такі курси мали виховувати селянство в радянському комуністичному дусі та добиватися, щоб воно якщо і не стане активним прибічником радянської влади, то, принаймні, не буде здатне до сприймання інших думок.

Для визначення дієвого центру політпросвітницької роботи на селі (особливо у місцях, де не було сільбудів) в 1923 році було створено комісії щодо перевірки діяльності усіх просвітницьких організацій. Комісії мали обстежити всі існуючі у волості хати-читальні, бібліотеки та інші осередки культурної роботи щодо виконання ними тих завдань, які ставилися радянською владою як-то: організація посівної кампанії, пропагандистська боротьба, висловлюючись термінами того часу, із «політичним бандитизмом», ліквідація неписьменності тощо. Центром політпросвітницької роботи визнавали той осередок, який був на думку комісії найбільш дієвим. Після цього обраний культосередок мав реорганізуватися у сільбуд. Крім визначення центру культурного життя села, комісії мали перевіряти всі наявні в бібліотеках та читальнях книжки і вилучити застарілі або ті, що не відповідали «духу соціалістичного будівництва». Одночасно політичну перевірку проходили й керівники та активісти обстежуваних осередків [15].

Плановість, суворість спрямованість на виконання чітко окреслених у даний час завдань ставали наріжним каменем культосвітньої, власне ідеологічної роботи, яку тепер сільські культосередки мали здійснювати виключно згідно з лінією партійних органів, за їх вказівками та розробленими ними методичками. Саме в такий спосіб передбачалося сільські культурні осередки «спролетаризувати» та «скомунізувати» [16].

На початок 1925 року мережу сільбудів у цілому по Україні було сформовано. Вони отримували приміщення, централізовану підписку на газети та журнали, певне поповнення книжкового фонду. Перед ними було поставлено завдання якомога швидше підвищити рівень політичної прихильності до влади та професійно-виробничу грамотність селян, активніше пропагувати серед них ідею утвердження держави диктатури пролетаріату під керівництвом комуністичної партії. Для цього, зокрема, проводилось залучення до активу сільбудів енергійних прибічників радянської влади чи, принаймні, співчуваючих.

За даними спеціального обстеження, на середину 1925 року, сільбуду мали у своєму складі членів КП(б)У – 1 %, ЛКСМУ – 7 %, профспілок – 19 %, КНС – 42 %, селян-середняків – 12 %, тих, хто не належав до жодної прорадянської організації – 16 %. На шпальтах газет, у виступах представників влади сільбуду голосно й невпинно стверджувались єдиними представниками громадської думки села: «Товариство «Сельбуд» керує всією політосвітньою роботою в селі чи в цілому районі й разом вміщує в собі радянське суспільство, господарчо-культурну основу та політосвітню працю. Тому-то «Сельбуд» зветься єдиним політико-освітнім осередком на селі». «Сільбуду» мають об'єднувати гуртки різних спрямувань – політичні, сільськогосподарські, природничо-наукові, театральні тощо. Разом із «Сільбудами» повинні діяти хати-читальні [17].

При клубах, сільбудах та хатах-читальнях йшла інтенсивна організація бібліотек. Зрозуміло, що книжні надходження добиралися дуже цілеспрямовано. Однак, оскільки на середину 20-х років більшість дорослого сільського населення була ще неписьменною або малописьменною, то найпоширенішою формою роботи залишалось голосне читання газет, журналів та пропагандистської літератури. Проводилось також активне в пропагандистко-агітаційному дусі роз'яснення селянам змісту постанов радянського уряду. В цілому по УСРР загальна мережа політизованих культурно-освітніх сільських установ на середину 20-х років нараховувала понад 2000 клубів, близько 8000 сільбудів і хат-читальень, понад 5100 постійних та більше 7500 пересувних бібліотек [18]. Така досить густа мережа раднізованих культурно-пропагандистських осередків давала змогу встановити монополію на формування суспільно-політичної думки сільського населення, особливо молодого покоління, адже єдиним джерелом організації всієї суспільної роботи була преса, література та масові агітаційно-пропагандистські заходи, зміст яких був ретельно сформований партійно-радянським ідеологічним апаратом.

Слід також зазначити, що сільські культурні осередки нерідко прямо виконували подвійну роль – не лише як один із головних агітаторів на службі у держави Рад, але і як контролер всього, що відбувалося в тій чи іншій місцевості, в тому чи іншому населеному пункті. Функції, що їх виконували радянські культурні установи села, таким чином, далеко відійшли від суто просвітницьких. Ідеологізація та політизація діяльності культурних осередків суттєво сприяла формуванню та зміцненню радянської тоталітарної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Євселевський Л., Фарина С. «Советизация» та занепад товариств «Просвіта» в 1920-23 рр. // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 51.

2. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 844. – Арк. 70.
3. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30 рр. XX ст.): Монографія. – К.: Варта, 2007. – С. 191.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 20. – Спр. 1063. – Арк. 157.
5. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 53.
6. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1 – Оп. 2. – Спр. 1012. – Арк. 79-81.
7. Історія Української РСР: У 8 т. – 10 кн. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 87.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 748. – Арк. 10.
9. Там само. – Спр. 2492. – Арк. 79.
10. Там само. – Спр. 1063. – Арк. 81.
11. Там само. – Спр. 1885. – Арк. 73.
12. Там само. – Арк. 74.
13. Там само. – Арк. 75.
14. Там само. – Спр. 354. – Арк. 60.
15. Там само. – Ф. 600. – Оп. 1. – Спр. 363. – Арк. 153.
16. Там само. – Спр. 362. – Арк. 27.
17. В. Мусієнко. Дещо про політико-освітню роботу на селі // Радянський селянин. – 1925. – № 8. – С. 8-9.
18. Історія Української РСР: У 8 т. – 10 кн. – Т. 6. – С. 88.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор А.Г. Морозов;
кандидат історичних наук, доцент О.П. Тригуб.

© Мотуз В.К., 2009

Надійшла до редколегії 15.01.2009 р.